

**Олена Прищепя**  
**Рівне**

**Комунікаційні практики Волинської гімназії/ліцею у конструюванні  
освітньо-культурного середовища м. Кременця  
(перша чверть XIX ст.)**

Діяльність Волинської гімназії/ліцею (1805–1831) не обділена увагою дослідників. Починаючи від XIX ст. її тематика постійно перебуває у їхньому полі зорі. Спричинене звільненням від ідеологічних парадигм радянської епохи, в добу незалежної України вивчення цієї проблематики значно активізувалося українськими дослідниками<sup>1</sup> й продовжує викликати інтерес у зарубіжній, передусім у польській історіографії<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Детальний аналіз доробку дослідників XIX–XX ст. у висвітленні діяльності Волинської гімназії/ліцею див.: *Соловей О.* Тадеуш Чацький і його дітище очима української Кліо // *Волинські Афіни. 1805–1833: 3б. наук. праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; під ред. С. Маковського і В. Собчука.* – Тернопіль, 2006. – С. 263–270.

Із публікацій, які з'явилися упродовж останнього десятиріччя згадаємо про такі: *Собчук В. Д.* Кременецький ліцей // *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України.* – К., 2008. – С. 315–318; *Даниляк П. Г.* Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // *Український історичний журнал.* – 2009. – № 2. – С. 51–61; *Ярмошик І. І.* Сторінки історії Кременецької гімназії у висвітленні професора Варшавського університету Теодора Вежбовського // *Інтелігенція і влада.* – 2009. – Вип. 16. – С. 265–275; *Даяк Ж. Ю.* Вплив Кременецького ліцею на культурно-просвітницькі традиції регіону (перша половина XIX ст.) // *Вісник Житомирського державного університету.* – 2010. – Педагогічні науки. – Вип. 54. – С. 166–170; *Павленко В. В.* Кременецький ліцей як чинник освітнього розвитку Волинського регіону: історичний аналіз // *Професійно-педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк.* – Житомир, 2012. – С. 405–429.

<sup>2</sup> *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego.* – Warszawa, 2004. – 590 s.; *Шмит А.* Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. / Переклад з польської Микола Стронський. – Кременець, 2012. – 235 с.

Як відомо, цей навчальний заклад, до заснування якого найбільше зусиль доклали відомі діячі польської культури Тадеуш Чацький та Гуго Коллонтай, відіграв велику роль у збереженні культурної ідентичності поляків, які у результаті поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) втратили державність. В сусідстві з їхніми іменами варто згадати ще й Адама Єжи Чарторийського, першого керманіча Віленського навчального округу, який усіляко сприяв реалізації цього масштабного освітнього проекту. По суті доручене йому імператорською владою реформування освіти на колишніх річпосполитських територіях у першій чверті XIX ст. спиралося на досвід польської Комісії національної освіти (Komisja Edukacji Narodowej) (1772–1793), хоча й упроваджувалося уже на новій законодавчій базі.

Наголосимо, що у цій публікації мова піде не про функціональний ритм життя Волинської гімназії/ліцею як самодостатнього і взірцевого навчального закладу у межах не лише Правобережної України, а й загалом Віленського навчального округу, а власне про те, як своєю присутністю вона впливала на освітньо-культурне наповнення життя Кременця – повітового міста Волинської губернії, та власне його і формувала.

Варто зазначити, що місто Кременець на початку XIX ст. за демографічними показниками, та й економічним розвитком нічим не вирізнялося поміж інших повітових центрів Волинської губернії. Незначна чисельність населення (на 1808 р. у місті нараховувалося 4125 мешканців), доволі слабкі господарські потуги міської громади<sup>3</sup>, здавалось, не надавали стимулів для подальшого руху вперед. Однак із відкриттям у Кременці 1805 року Волинської гімназії, реорганізованої у 1819 р. в ліцей, це повітове місто отримало шанс на вагомий культурний поступ, успішна реалізація якого дозволила закріпити за ним в історіографічній традиції образну назву «Волинські Афіни»<sup>4</sup>.

Функціонування цієї школи кардинально змінило культурне обличчя Кременця, наповнивши його голосами не лише учнівсько-викладацького складу, а й активізуючи до участі в духовних комунікаціях широкий загал самих містян. В такому разі можемо говорити про визначальну роль цього навчального закладу у творенні освітньо-культурного середовища Кременця.

Яке значення ми вкладаємо в концепт «освітньо-культурне середовище»? Насамперед цим терміном окреслюємо обшар багаторівневих духовних контактів між представниками міського соціуму у різних сферах освітньо-культурного життя: навчанні, громадській діяльності, дозвіллі тощо. Ін-

<sup>3</sup> Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 12, 20.

<sup>4</sup> Перш ніж остаточно зупинити свій вибір для осідку Волинської гімназії у Кременці, її засновниками розглядалися ще й варіанти Луцька і Дубно. Див.: Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения. Т. 3. Учебные заведения в западных губерниях. 1805–1807. – СПб., 1898. – С. LXII; Дмитренко Т. Земля Дубенська. Вічний поклик історії. – Рівне, 2015. – С. 161.

шими словами, це освітня й культурна взаємодія та спілкування у процесах колективної життєдіяльності містян.

Стосовно міст Правобережної України першої третини XIX ст., про які французький історик Д. Бовуа іронічно висловлювався, що вони радше нагадували села, ніж міські поселення<sup>5</sup>, то формування їх освітньо-культурного середовища мало свою специфіку, яка детально вже розглядалася автором цієї публікації<sup>6</sup>. Поміж найголовніших її рис виокремимо вплив етнічного розмаїття на міське культурне життя, коли по суті кожна етнічна міська громада (поляки, євреї, українці) вибудовувала його самостійно, абстрагуючись від інших етнічних субкультур лише їй притаманними народними традиціями, релігійними приписами тощо. Водночас креативну міську культуру продовжувала продукувати польська (чи й сполонізована українська) шляхта. При цьому втручання імператорської влади у ці процеси залишалося поки що мінімальним, й тому про формування загальноросійського культурного простору ще не йшлося.

Прикметно, що історичний період, який ми розглядаємо, позначений «перетіканням» культурного життя із переважно заміських магнатських чи то шляхетських резиденцій до міських осередків життя. Фактично міста лише починали перебирати на себе культурні ініціативи від заміських культурних осередків. Якщо такі компоненти культурного середовища як релігійні храми, зібрання світського товариства тощо вже традиційно були представлені в міських поселеннях, то заклади освіти мали лише окремі з них<sup>7</sup>. Поміж них і Кременець на Волині, до увиразнення культурного обличчя якого в окреслений період, як уже зазначалося, найбільше прислужилася Волинська гімназія/ліцей.

Спробуємо поглянути на комунікаційні практики указанного навчального закладу та з'ясувати їх роль у конструюванні освітньо-культурного середовища Кременця першої чверті XIX ст. в розрізі комунікаційних процесів як мережі. На сьогодні використання мережевого аналізу стає усе більш задіяним у різних царинах гуманітарних знань, у тому числі і в історичних дослідженнях. На думку І. Колесник, яка уперше в сучасній вітчизняній історіографії продемонструвала ефективність використання цього новітнього інструментарію дослідження на предметному полі інтелектуальних співто-

---

<sup>5</sup> Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Переклад з франц. З. Борисюк. – Львів, 2007. – С. 29.

<sup>6</sup> Прищепя О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: теоретичний зріз проблеми // Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. – Вип. 8. – К., 2014. – С. 143–154.

<sup>7</sup> Мережа польських середніх навчальних закладів у міських поселеннях Правобережної України упродовж 1803–1831 рр. складалася із близько двох десятків освітніх закладів. Див.: Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. ... – С. 228–229; *Zashtowl L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1997. – S. 378.

вариств, саме мережевий аналіз дозволяє зосередитись на механізмах формування комунікаційних зв'язків<sup>8</sup>. У нашому випадку будемо розглядати їх пульсацію не навколо конкретних осіб, а навколо дієвого навчального закладу – Волинської гімназії/ліцею у просторі повітового міста Кременця. Проектуємо розгортання ним комунікаційних мереж у двох просторових колах: вужчому – гімназійному, і ширшому – самого Кременця. Допускаємо, що зовнішнє коло духовної взаємодії можна трактувати ще й ширше, – принаймні у межах території Віленського навчального округу. Жорсткої ізоляції між обома комунікаційними просторами не існувало, хоча у кожному з них вибудовувалася власна структура комунікаційних зв'язків. Духовну взаємодію і комунікування індивідів, які могли перебувати одночасно у двох просторових обшарах, пропонуємо розглядати у векторній направленості, маючи на увазі, що «внутрішній» вектор демонстрував тяжіння усіх зацікавлених осіб до школи, а «зовнішній» був направлений на вихід освітньо-культурної діяльності цього навчального закладу за межі власного територіального простору.

Насамперед розглянемо культурну взаємодію у межах самого колективу гімназії/ліцею, який складався зі шкільних наставників (учителів), адміністрації та учнів. Найактивнішими її акторами виступили учителі. Упродовж усього періоду функціонування цього освітнього осередку їх чисельний склад тут коливався від двох до чотирьох десятків осіб і був найбільшим поміж усіх навчальних закладів Правобережної України<sup>9</sup>.

Нарівні із учителями до творців міського освітньо-культурного середовища зарахуємо ще й шкільну адміністрацію. Від неї в значній мірі залежала не лише ефективність навчально-виховного процесу, а й організація культурного життя у власному колективі, а ще налагодження зовнішніх комунікаційних зв'язків як із кременчанами, так і з чиновниками різних відомств, й у першу чергу Міністерства народної освіти через посередництво Віленського університету. Зазвичай її склад представляли директор школи, його заступник (префект), капелан (священник римо-католицького віросповідання), канцеляристи, бібліотекар тощо<sup>10</sup>.

В досліджуваному шкільному колективі важливою ланкою освітньо-культурної взаємодії виступав учнівський загаль. Без нього, як відомо, навіть при найкращому забезпеченні педагогічними й адміністративними кадрами діяльність будь-якого освітнього осередку просто немислима. У різні роки їх загальна чисельність коливалася від трьох до майже семи сотень<sup>11</sup> й охоплю-

<sup>8</sup> Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX століття // Укр. істор. журн. – 2008. – № 1. – С. 169–193; Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009. – 596 с.

<sup>9</sup> Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. ... – С. 117.

<sup>10</sup> Відділ рукопису бібліотеки Вільнюського університету, ф. 2. КС 263, арк. 307.

<sup>11</sup> Собчук В. Д. Кременецький ліцей... – С. 316.

вала навчанням переважно вихідців із зубожілої, рідше – землевласницької шляхти.

Шкільні наставники та їх підопічні, пов'язані спільним навчально-виховним процесом, утверджували право на професійну інтелектуальну діяльність як головне джерело власного існування, демонстрували приклад затребуваності освіти як для особистого духовного зростання, так і для реалізації програми імператорської влади з підготовки освічених громадян, яких в умовах реформування усіх сторін життя нагально потребувала держава.

Фактично можемо констатувати, що навколо Волинської гімназії/ліцею як головного комунікаційного вузла культурного докільля Кременця об'єднувались ті, хто її підтримував, або ж тягнувся до знань.

Між усіма ланками досліджуваного шкільного колективу мали місце як вертикальні (ієрархічні) комунікаційні зв'язки, так і горизонтальні. Вертикальні зрізи контактів вибудовувалися традиційно у площині підлеглості учнів – учителям, а також обох цих ланок – шкільній адміністрації. А от зв'язки у горизонтальній площині швидше за все засвідчували про наближеність до рівноправних стосунків у комунікації насамперед учителів та учнів між собою. Останній аспект розглянемо нижче детальніше.

На підставі аналізу історіографічного доробку та архівних джерел можемо стверджувати, що певна частина учнів не обмежувалася єдино заданою роллю – лише навчатися, а була наділена ще й учительськими, чи то наглядацькими обов'язками. Так, за дотриманням розпорядку дня на учнівських квартирах слідкували «директори», які за сумісництвом могли виконувати ще й функції репетиторів або гувернерів при багатих однокласниках<sup>12</sup>. В такому разі усі вони виступали як користувачами, так і творцями освітніх послуг. Переважно указані вище обов'язки виконували учні старших класів, чи курсів (зазвичай старші за віком), здібні та кмітливі, хорошої поведінки.

Підкреслимо, що подібні комунікаційні практики традиційно були поширені у всіх середніх навчальних закладах Правобережної України досліджуваного періоду. Описана вище структура функціональних учнівських посад, або іншими словами, система взаємного нагляду учнів, як відомо, була закладена ще у XVII ст. у єзуїтській школі<sup>13</sup>. Потому була продовжена у повсякденних практиках православних колегіумів України<sup>14</sup>, а наприкінці XVIII ст. достатньо ефективно використовувалася на Правобережній Україні в часи польської Комісії національної освіти. Зауважимо, що збереження цієї традиції в умовах реформування освіти у першій чверті XIX ст.

<sup>12</sup> Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 515.

<sup>13</sup> Серяков С. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. – Т. 1: Практики, казуси, девіації повсякдення / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К., 2012. – С. 111–112.

<sup>14</sup> Посохова Л. «Академічне повсякдення» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. – Т. 1. – С. 153–155.

дозволяло у Волинській гімназії/ліцеї, як і в решті навчальних закладах Правобережної України, формувати педагогічний резерв із числа тих, хто перебував у стані учнівства<sup>15</sup>.

Рівноправність стосунків як партнерів по співпраці між учнями й окремими учителями Волинської гімназії простежується й на прикладах неформального їх спілкування між собою. Відомо, що в підборі кадрів до цього освітнього осередку Т. Чацький спочатку віддавав перевагу Краківському університету, переслідуючи ціль автономії підконтрольних йому територій як візитатору трьох українських губерній у складі Віленського навчального округу. Але зберегти цю тенденцію йому не вдалося, і вже у 1808 р. із Вільно сюди прибуло 23 учителя, а з Кракова – лише 10<sup>16</sup>. У подальшому домінування педагогічних кадрів із вихованців Віленського університету лише посилювалося.

Такі «географічні ознаки» прибулих до Кременця учителів їх учні закріплювали у влучних назвах, як «краків'яни» і «віленчани». За спогадами колишніх учнів, «краків'яни» переважно належали до старопольської учительської спільноти, сприймали служіння школі за священний обов'язок, що можна було порівняти з цілковитою відданістю священослужителів служінню церкві. Зазвичай такої ж відданості до навчання вони вимагали й від учнів<sup>17</sup>. А «віленчани» – переважно їх молодші колеги, були демократичніші в комунікуванні з учнями, і більш відкрито налаштовані на контакти з містянами. Про те, як учні курсів дорожили неформальним спілкуванням з учителями «віленського типу» згадував Ф. Ковальський: «...молоді професори віленські з учнями ... у приязних жили стосунках. Відвідували один одного взаємно, чи на іменини, якщо у кого були, чи без іменин..., на звані у вільний час вечори, і то не тільки нам не перешкоджало в науках, але загалом викликало до них потяг, бо ж через делікатність чи страх вчинити найменшу прикрість... професорам, старались ми якнайкраще до кожної лекції підготуватись»<sup>18</sup>.

І все ж освітньо-культурне життя Волинської гімназії не обмежувалось винятково залученням до своєї орбіти тандему «учителі-учні». До неї потрапляли як наділені владними повноваженнями чиновники від Віленського університету (наприклад, візитатори), чи то губерньського та повітового рівня, так і представники міської влади, почесні попечителі, а чи й поважні гості із числа заможної шляхти, батьки учнів, учителі та учні, прибулі з навчальних закладів інших міст Правобережжя.

<sup>15</sup> Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 710, оп. 1, спр. 124, арк. 50.

<sup>16</sup> Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. ... – С. 125.

<sup>17</sup> Iwanowski E. Młodzieńcze lata moje. Rok 1825 [w Krzemieńcu] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 548.

<sup>18</sup> Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 515.

В такому разі можна говорити про формування багатоканальної культурної комунікації, точкою перетину (головним вузлом) якої виступав навчальний заклад. Так, достатньо рельєфно у цей період проявлявся «внутрішній вектор» культурної взаємодії, який демонстрував тяжіння усіх зацікавлених осіб до школи.

Широко відомо, яку безпрецедентну фінансову допомогу надавала цій школі польська шляхта і духовенство мало не зі всієї Правобережної України. Один із них – доктор Ян-Непомук Лернет, який після смерті першого директора гімназії Ю. Чеха тимчасово (упродовж 1811 р.) виконував обов'язки її керівника<sup>19</sup>. Його ім'я відоме насамперед як засновника стипендіального фонду<sup>20</sup>, призначеного для кількох найздібніших учнів родом з Волині незалежно від їхнього стану та віросповідання та дарувальника Кременецькій гімназії багатой книгозбірні<sup>21</sup>.

Відомі факти залучення до фінансування гімназії і пересічних містян Кременця та низки інших волинських міст та містечок. Скажімо, аптекарі, котрі мешкали у Кременці, Дубно, Луцьку, Вишнівці і Заславлі у 1805 р. перерахували цьому навчальному закладу від 250 до 400 злотих на проведення хімічних дослідів, демонструючи таким чином підтримку конкретним здобуткам у цій галузі знань, до якої вони були безпосередньо причетні<sup>22</sup>.

Не залишився осторонь потреб цього освітнього осередку і магістрат Кременця, який у 1805 р. призначив щорічний внесок на її розвиток у сумі 10 тис. польських злотих (1500 рублів сріблом) та виділив земельну ділянку для закладення ботанічного саду. Міська влада мотивувала це рішення тим, що облаштування такого рівня навчального закладу привабить до Кременця багатьох учнів, відтак їх присутність позитивно позначиться на пожвавленні торговельної діяльності міста. Самі ж кошти мали бути використані у першу чергу на виховання дітей кременецьких містян, навчання їх садівництву і медичній науці<sup>23</sup>. І хоча регулярні виплати обіцяного тривали лише до 1812 р., магістрат Кременця продемонстрував іншим міським самоврядним структурам приклад дієвої фінансової підтримки цього освітнього осередку<sup>24</sup>.

<sup>19</sup> Відділ рукопису бібліотеки Вільнюського університету, ф. 2. КС 299, арк. 92.

<sup>20</sup> Марта 6 [1809]. Об утверждении акта завещания Лернета на вечный фонд для четырех учеников Волынской гимназии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802–1825. – СПб., 1864. – Стлб. 490–502.

<sup>21</sup> Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. ... – С. 141–145.

<sup>22</sup> Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения. Т. 3. ... – С. 12.

<sup>23</sup> Там же. – С. 326–328.

<sup>24</sup> Литовський державний історичний архів, м. Вільнюс, ф. 721, оп. 1, спр. 360, арк. 194 зв.; Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 18.

Розраховуючи на подальшу підтримку адміністрація Волинської гімназії дбала про її престиж, відтак організовувала кропітку роботу по популяризації її здобутків. Помітних успіхів у цій справі можна було досягти у тому випадку, коли б якомога більше осіб могли на власні очі переконатися у результативності діяльності цього навчального закладу. З цією метою окремі учителі практикували проведення відкритих занять та публічних лекцій (останніх по вихідних днях) для кременчан та гостей міста. Особливою популярністю користувалися лекції професорів Юзефа Ульдіньського з історії, Стефана Зеновича по хімії, Алойзи Фелінського із польської літератури, Кароля Єнца з експериментальної фізики<sup>25</sup>. Великі аудиторії на свої відкриті заняття збирав Францишек Мехович – колишній вихованець Кременецької гімназії, а згодом учитель механіки, архітектури<sup>26</sup>. Нерідко читання публічних лекцій супроводжувалося демонстрацією ефектних дослідів за участі кращих учнів. Це тримало присутніх кременчан в інтризі, підсилюючи їхній інтерес до запропонованої лекційної тематики.

Для популяризації знань та спілкування з місцевими мешканцями широко використовувалися принади гімназійного ботанічного саду. Його територія була відкрита для прогулянок містян, а в літню ранкову пору тут можна було прослухати публічні лекції з ботаніки, які майстерно проводив головний творець цього природного дивовижу – професор Віллібальд Бессер, незмінним помічником якого у цьому роді занять виступав Антоній Анджейовський<sup>27</sup>.

Культурна громадськість повітового Кременця мала доступ й до наукових колекцій фізичного, хімічного, зоологічного, мінералогічного кабінетів, астрономічної обсерваторії тощо. Неабиякий інтерес у гостей викликала колекція дорогоцінного каміння та природних скам'янілостей<sup>28</sup>.

Як найпочесніших гостей у стінах цього навчального закладу раді були бачити батьків учнів, розуміючи, що винесені ними позитивні враження про школу можуть акумулюватися, за образним висловом А. Ролле, в бажання «сипати гроші на діло»<sup>29</sup>, іншими словами, – у щедру доброчинність. В екскурсійному огляді гімназії нерідко їх супроводжували і власні діти, які тут навчалися, із гордістю демонструючи безцінні наукові та художні колекції, що зберігалися по кабінетам і в бібліотеці.

Окремі з батьків, фінансові статки яких це дозволяли, бажали жити поруч із дітьми-гімназистами в самому Кременці. Для цього зводили власний,

<sup>25</sup> Wspomnienia (1819–1823) / Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. – Kijów, 1912. – S. 82; Гофман-Піотровська Е. Математика і математики в гімназії і ліцеї в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 205.

<sup>26</sup> Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów–Warszawa–Kraków, 1923. – S. 32.

<sup>27</sup> Wspomnienia (1819–1823) / Pamiętniki Franciszka Kowalskiego... – S. 93.

<sup>28</sup> Ходаковська Я. Волинська гімназія та волинський ліцей у Кременці (1801–1833 pp.)

// Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 32, 34.

<sup>29</sup> Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce... – S. 178.

або ж купували будинок у місті<sup>30</sup>, згодом перетворюючи це «домашнє гніздо» на ще один вогник культурного довкілля Кременця. До прикладу, довготривалий час тут проживав Юзеф Джевецький – маршалок кременецької шляхти і батько юного сина, який не шкодував своїх сил, щоб піднести та впорядкувати місто й підтримати школу на належному рівні<sup>31</sup>. Варто погодитися із думкою Фр. Равіта-Гавронського, автора-упорядника мемуарів А. Анджейовського про те, що «школа Кременецька не відірвала учня від родини і сполученства, не витворила замкнутість у собі, як кляштор. Адже в radoшах і забавах шкільних брали участь батьки і родичі учнів, витворюючи певну цілісність»<sup>32</sup>.

Заінтриговані розголосом про неабиякі успіхи Волинської гімназії в навчальній та просвітницькій діяльності, відвідати особисто та ознайомитися із її науковими й культурними надбаннями приїздили відомі діячі культури, зокрема, Ян Потоцький, Адам Казимир Чарторийський – батько попечителя Віленського навчального округу А. Чарторийського, вчений-аматор Олександр Ходкевич, зачинатель слов'янської фольклористики Зоріан Доленга-Ходаковський<sup>33</sup>.

Широкого резонансу у Кременці та навколишній окрузі набували публічно-культурні заходи, пов'язані із відзначенням початку й завершення навчання в гімназії з широким колом його учасників (від учнів і вчителів до високопоставлених гостей та батьків учнів)<sup>34</sup>. Особливим святковим піднесенням вирізнявся ритуал публічних екзаменів у Волинській гімназії з прилюдною демонстрацією набутих учнями знань і врученням їм відповідних нагород. Додавала ваги цьому урочистому дійству присутність прибулих із Вільно візитаторів, зокрема, Яна Вілежинського, Казимежа Монюшко, Людвіка Кропінського та інших, а то й самого Адама Чарторийського<sup>35</sup>. До слова, приїзди останнього до Кременця (1809, 1819) ставали важливими подіями культурного життя усього міста<sup>36</sup>. Візит же куратора 1809 року у колективній пам'яті гімназії та мешканців міста закарбувався урочистим

<sup>30</sup> Andrzejowski A. Ramoti starego detiuka o Wołyniu. – T. 2. – Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. – Wilno, 1921. – S. 71.

<sup>31</sup> Kaczkowski K. Krzemienieckie dzieło Tadeusza Czackiego // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 487.

<sup>32</sup> Rawita-Gawroński Fr. Kilka słów o autorze i o jego pamiątkach // Andrzejowski A. Ramoti starego detiuka o Wołyniu. Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. T. 1. – Wilno, 1921. – S. 17.

<sup>33</sup> Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. – T. II. Szkoły podstawowe i średni. – Lublin, 1991. – S. 321.

<sup>34</sup> Ходаковська Я. Волинська гімназія та волинський ліцей у Кременці (1801–1833 pp.) // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 29.

<sup>35</sup> Відділ рукопису бібліотеки Вільнюського університету, ф. 2 KC 299, арк. 159–162; Литовський державний історичний архів, м. Вільнюс, ф. 721, оп. 1, спр. 360, арк. 32; Wspomnienia (1819–1823) / Pamiętniki Franciszka Kowalskiego... – S. 174–183.

<sup>36</sup> Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce... – S. 176.

дійством вмурування у гімназійній будівлі меморіальної таблиці з фіксацією цієї події.

Безумовно, різноманітні публічно-культурні акти влаштовувалися і в інших міських школах Правобережжя. Однак у Волинській гімназії/ліцеї вони проводилися із особливою помпезністю, таким чином реалізуючи побажання невтомого Чацького, а саме, братися за будь-яку справу із запалом та необмеженим розмахом<sup>37</sup>. Не можна не погодитися із Ж. Даюк, що публічні акти цього навчального закладу – це яскраве культурно-просвітницьке явище, що об'єднувало багатьох мешканців міста і регіону<sup>38</sup>.

Згадаємо і про публічні заходи, викликані сумними подіями в житті Кременецької гімназії, пов'язані зі смертю першого її директора Юзефа Чеха (1810), й самого Т. Чацького (1813)<sup>39</sup>. І хоча жодна урочиста подія тут не обходилася без костелу, у цих випадках жалобні години організовувалися за участі ще більшого числа священослужителів і півчих<sup>40</sup>.

Як відомо, в навчанні та святковому дозвіллі, локалізованому у стінах розглядуваного освітнього осередку, чимало часу відводилося музичній та загалом художній творчості. Широкого розголосу набула діяльність літературних товариств, учасники яких були затребувані під час публічних актів наприкінці навчального року, привселюдно демонструючи високий рівень ерудиції та творчих здібностей, тим самим спонукаючи прибулу шляхту сприймати подібні акти як культурні видовища<sup>41</sup>.

Хоча реформатори освіти в Російській імперії негативно ставилися до розвою шкільного театру<sup>42</sup>, у цьому навчальному закладі практикувалося проведення аматорських театральних вистав, дохід від яких йшов убогим учням<sup>43</sup>. У стінах гімназії/ліцею користувалася популярністю й така форма культурного дозвілля, як танцювальні вечори, на яких учнівська молодь під контролем шкільної адміністрації та учителів, у товаристві батьків і родичів, панянок із пансіонів, чи дочок міських обивателів бавилася і здобувала

<sup>37</sup> *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. – Т. II. ... – S. 288.

<sup>38</sup> *Даюк Ж. Ю.* Вплив Кременецького ліцею на культурно-просвітницькі традиції регіону (перша половина XIX ст.)... – С. 167.

<sup>39</sup> *Rolle M.* Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce... – S.183.

<sup>40</sup> *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. – Т. II. ... – S. 288.

<sup>41</sup> У Волинській гімназії/ліцеї діяло кілька літературних товариств: Товариство молоді Волинської гімназії (1809) (від 1815 р. перетворене в елітарний Письменницький клуб); Товариство учнів Волинського ліцею, які вдосконалюються в правильному мовленні та письмі (1818–1823). Див.: *Собчук В. Д.* Кременецький ліцей... – С. 316–317; *Danilewiczowa M.* Życie literackie Krzemieńca w latach 1813–1816 // *Rocznik Wołyński*. Т. II / Pod redakcją J. Hoffmana. – Równe, 1931. – S. 128–142.

<sup>42</sup> *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. – Т. II. ... – S. 287.

<sup>43</sup> *Кирчів Р.* Кременець як літературно-мистецький осередок першої третини XIX ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 78.

вишкіл світського життя<sup>44</sup>. Щоправда, до участі в подібних заходах допускалися в основному молоді із заможних родин, яка була в змозі оплатити дорогий вхідний квиток, однак до уваги бралися й високі показники у навчанні та добра поведінка. Відомо, що лише упродовж 1816 року в розглядуваному навчальному закладі було організовано аж шістнадцять бальних вечорів<sup>45</sup>.

Культурне життя Волинської гімназії/ліцею розгорталось не лише власними силами. Тут дбали про популяризацію музичної культури, запрошуючи до Кременця спеціально артистів, або ж залучаючи тих із них, хто тут був проїздом: італійську співачку Анжеліку Каталані, піаністку Марію Шимановську, скрипаля Кароля Ліпінського<sup>46</sup>.

Однак славнозвісний навчальний заклад не обмежував культурну взаємодію із міським довкіллям лише гімназійною територією, а ширше – «вихлюпував» свій культурний потенціал на простір міста, тим самим перетворюючи Кременець на центр освітньо-культурного життя усього Правобережжя. Розглянемо нижче цей «зовнішній» вектор культурної взаємодії.

Окремі учителі й учні гімназії активно займалися приватним викладанням, й таким чином, сприяли поширенню освіти між кременчанами та жителями навколишньої округи. Найбільш сприятливим для такого роду діяльності був період літніх ваканцій. Саме тоді частина учителів й учнів на запрошення батьків гімназистів роз'їжджалася готувати їх молодших дітей до школи, або ж шукала приватних уроків в самому Кременці<sup>47</sup>. Користувалися попитом у містян і приватні уроки живопису, які давали випускники гімназії, що залишилися у Кременці й заробляли на життя малярством, от як наприклад, Бонавентур Клембовський<sup>48</sup>. Сприяли формуванню зацікавлень мистецтвом і художні виставки, які періодично влаштовував викладач живопису і рисунків Юзеф Пічман<sup>49</sup>.

Тісні «зовнішні» культурні контакти гімназії із мешканцями міста зав'язувалися під час спільного відпочинку і дозвілля, чи то урочистостей з нагоди різних свят тощо. Промовистим прикладом втягування в орбіту культурної взаємодії різних груп населення, яка поширювалася за межами

<sup>44</sup> Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. – Т. 2. ... – С. 74.

<sup>45</sup> Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. – Т. II. ... – С. 288.

<sup>46</sup> Ходаковська Я. Волинська гімназія та волинський ліцей у Кременці (1801–1833 рр.) // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 37; Шамаєва К. Роль Волинського ліцею в художньо-естетичній освіті // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 160; Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – С. 508.

<sup>47</sup> Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce... – С. 178.

<sup>48</sup> Маковська У. Мистецтво в Кременці в першій половині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 149; Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – С. 510.

<sup>49</sup> Шамаєва К. Роль Волинського ліцею в художньо-естетичній освіті // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 155.

гімназійного простору, може служити вже перше урочисте дійство, пов'язане із функціонуванням Волинської гімназії – її відкриття 1 жовтня 1805 р. Ця неординарна подія стала святом не лише її організаторів, а й тих, хто мав навчатися у її стінах, святом батьків учнів, гостей, мешканців усього Кременця<sup>50</sup>. Ще рано вранці того пам'ятного дня гарматні постріли і церковні передзвони стали сигналом початку урочистого дійства, яке тривало аж до пізнього вечора. Його основними ритуальними атрибутами стали церковна служба, публічний акт із виголошенням привітальних промов, званий обід, вечірній феєрверк. Участь у ньому багатьох містян, а ще високопоставлених чиновників, почесних гостей духовного і шляхетського стану із Вільна, Варшави, багатьох куточків Правобережної України витворила величне видовище єднання школи й усього міста, оцінене офіційною владою, як «народне свято»<sup>51</sup>.

У свято багатьох містян, яке запам'ятовувалося надовго, перетворювалася така форма дозвілля указаного шкільного колективу, як травневі рекреації (так звані «маївки») – спільні заміські прогулянки<sup>52</sup>. Найбільш яскраві спогади в сучасників збереглися про травневі рекреації у Кременці 1820 року, фінансовою стороною яких опікувався вже згадуваний Юзеф Джевецький. Як і зазвичай, похід до мальовничих кременецьких околиць розпочався після вранішньої служби у гімназійному костелі. Урочиста хода шкільного колективу розтягнулася через усе місто, але того року вона виглядала надзвичайно помпезно. Як писав А. Анджейовський, складалося враження, немов «ціле місто висипало з будинків, щоб побачити той похід»<sup>53</sup>. Гімназисти крокували пішим і кінним строєм під музику військового оркестру. Після обіду до лісу, де бавилися учні в рухомі ігри та різні розваги, з'їхалися й поважні обивателі Кременця. Спільні рекреації продовжувалися аж до заходу сонця. Повернення до міста відбулося вже коли стемніло. Однак на пагорбі – під мурами василіанського монастиря, була встановлена ілюміннована дерев'яна брама, обіч якої приготували сидіння для дам і поважних гостей. У програмі свята був передбачений і ритуал урочистої подяки учителям від мешканців Кременця за виховання їхніх дітей. А кульмінацією свят-

<sup>50</sup> Kaczowski K. Krzemienieckie dzieło Tadeusza Czackiego // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 484.

<sup>51</sup> Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения. – Т. 3. ... – С. 92.

<sup>52</sup> Ця форма дозвілля, як відомо, широко використовувалася у повсякденних практиках українських єзуїтських шкіл ще у XVII–XVIII ст., а також у святковому повсякденні православних колегіумів в Україні у XVIII ст. Див.: *Посохова Л.* «Академічне повсякдення» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. // *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах.* – Т. 1... – С. 163–164.

<sup>53</sup> Andrzejowski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. – Т. 3. – Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. – Wilno, 1921. – S. 21.

кового дійства став грандіозний феєрверк під звуки музики, організований силами шкільного колективу<sup>54</sup>.

Потрібно відзначити, що окремі учителі та їх вихованці таки зналися на організації масових культурних заходів<sup>55</sup>. Доводилося їм організовувати і музичні концерти для місцевої громадськості, зокрема, проявляв інтерес до цієї справи Павло Ярковський, основною сферою діяльності якого залишалася опіка над бібліотекою та друкарнею<sup>56</sup>. У сценографічному оформленні різноманітних урочистостей спеціалізувався згадуваний Антоній Анджейовський<sup>57</sup>.

В культурних комунікаційних практиках Кременецької гімназії/ліцею із містом велику роль відігравали учні. Заняття музикою, співом у стінах цього освітнього осередку, яке обов'язково входило до навчальних програм, давало свої позитивні результати. Так, учнівський хор регулярно під час богослужіння у недільні дні та на релігійні свята виступав у костелі для усіх парафіян<sup>58</sup>. Водночас у культурному житті цього навчального закладу знаходилося місце й для традиційної народної культури. Відомо, що учні охоче долучалися до відзначення традиційних релігійних свят – Різдва (з колядками і вертепним дійством), свята Йордану, Провідної неділі тощо<sup>59</sup>.

Слушною є думка сучасного польського дослідника Анджея Шмита про те, що разом із розвитком Кременецької гімназії та зростанням чисельності її учнів розвивалося й саме місто, яке ставало центром товариського життя<sup>60</sup>. Поміж самих гімназистів практикувалися різні форми відпочинку як у обмеженому колі (співи під гітару, проби в поезії), так і спільно з викладацьким складом, мешканцями та гостями Кременця. Активно вирувало літературно-мистецьке життя, про яке вже згадувалося, і поза мурами Волинської гімназії. Усе це витворювало спільний духовний комунікаційний простір, про який, дещо в ідеалізованому світлі, згадував Ф. Ковальський: «всі становили єдину родину, до якої належали містяни і навіть приїжджі гості»<sup>61</sup>.

<sup>54</sup> Ibidem.

<sup>55</sup> *Маковська У.* Мистецтво в Кременці в першій половині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 138.

<sup>56</sup> *Ходаковська Я.* Волинська гімназія та волинський ліцей у Кременці (1801–1833 pp.) // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 37.

<sup>57</sup> *Маковська У.* Мистецтво в Кременці в першій половині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 142.

<sup>58</sup> *Кирчів Р.* Кременець як літературно-мистецький осередок першої третини XIX ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 78.

<sup>59</sup> *Маковський С.* Кременецькі джерела творчості Юліуша Словацького // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць... – С. 125.

<sup>60</sup> *Шмит А.* Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. ... – С. 146.

<sup>61</sup> *Kowalski F.* [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 504.

Як зауважував Д. Бовуа, склад учасників літературних товариств у Кременці усе ж носив елітарний характер, при вступі до них бралися до уваги не лише творчі

На думку творців «Волинських Афін», організація позашкільного повсякдення мала враховувати «виховання життям» (насамперед вищого шляхетського світу), формування стійких контактів зі старшим поколінням й духовних потреб, які б відповідали усталеним шляхетським цінностям. Ці потреби вбачалися у «вивищенні знанням і ерудицією, естетичному оформленні життя, визнанні і суспільному схваленні та повазі, творчій діяльності та праці»<sup>62</sup>.

Саме тому учням – вихідцям із аристократичних родин, гімназійна адміністрація фактично не обмежувала доступ до карнавалів і танцювальних вечорів, домашніх забав й аматорських театральних вистав, які організовувала у себе по домівках кременецька знать – переважно з ініціативи шляхетного жіноцтва<sup>63</sup>. Зауважимо, що про допуск до салонного життя учнів та й навіть учителів із незаможної шляхти не йшлося, однак і такий канал духовної комунікації сприяв зближенню світського міського товариства зі школою<sup>64</sup>.

Зазначимо, що не завжди ту чи іншу форму освітньо-культурної комунікації, ініційовану досліджуваним навчальним закладом, можна «втиснути» у формат лише одного із означених векторів культурної взаємодії. Приміром, діяльність Волинської гімназії/ліцею по розповсюдженню книжкової продукції включала і придбання навчальної літератури для власних потреб, й поширення книжок від шкільного порогу до тих категорій містян, які могли бути включені до кола потенційних читачів, відтак поціновувачів книжкової культури. В такому разі можна говорити про переплетіння двох вище указаних векторів культурної взаємодії.

Задумані як нерозривне ціле з Волинською гімназією/ліцеєм її бібліотека, друкарня, книжковий магазин слугували не лише винятково тим, хто там працював і навчався, але й поки що малочисельному освіченому прошарку населення самого повітового Кременця та прибулих до нього у різних

---

здібності, а й соціальне походження учнів. Див.: *Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832.* – Т. II. ... – S. 287–288.

<sup>62</sup> Дяук Ж. Ю. Вплив Кременецького ліцею на культурно-просвітницькі традиції регіону (перша половина XIX ст.)... – С. 167.

<sup>63</sup> *Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832.* – Т. II. ... – S. 288.

<sup>64</sup> Хоча не вся освічена правобережна спільнота позитивно сприймала активну участь вихованців гімназії у світському житті Кременця, проте знаходились і прихильники цієї ідеї, стверджуючи, що подібні забави не мали злих умислів – навпаки сприяли зближенню відомих обивателів (кременчан) зі школою. На думку М. Грабовського, у Кременці завдяки гімназії утвердилася нова салонова школа, при цьому «засвітилися усі вади світського життя і Кременець став великим світом». Див.: *Pamiętnik pana Karola Micowskiego // Pamiętniki domowe zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego.* – Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda księgarza i typografa, 1845. – S. 188, 192.

справах осіб<sup>65</sup>. У книгарні Глюксбергів, яка функціонувала в одному приміщенні разом із гімназійною бібліотекою, місцеву та європейську продукцію пропонували усім бажаючим. Книголюбам тут можна було поспілкуватися й у неформальній обстановці, що надавало цьому закладу торгівлі обрисів клубу за інтересами<sup>66</sup>.

Акцентуючи увагу на характерних проявах культурного життя Волинської гімназії/ліцею, які сплітали у єдиний клубок усі ниті культурної взаємодії Кременця, треба мати на увазі, що приклад цього навчального закладу усе ж був одиничним і загалом не характерним для повітових міст Волинської губернії першої чверті XIX ст. Це був радше виняток, аніж типове явище у тогочасному міському просторі. Однак демонстрація цим освітнім осередком еталонних норм соціальної поведінки, вироблення нових ритуалів у повсякденних навчальних практиках, освячених ідеологією пануючої шляхти, дало свої результати: усе більше міських навчальних закладів переймали саме таку лінію культурної поведінки, яка в кінцевому результаті була направлена на зближення з міським культурним довкіллям й фактично його формувала. Цьому сприяло і входження до єдиного освітнього простору в обширах Віленського навчального округу, адміністрація якого мала достатньо важелів впливу на регулювання соціальних і культурних процесів у підконтрольних їй навчальних закладах.

#### REFERENCES:

- Beauvois, D.* (1991). *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. T. II. Szkoły podstawowe i średni. T. II. Lublin, 439 s.* [in Polish].
- Bovua, D.* (2007). *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini 1793–1830 rr. / Pereklad z frants. Z. Borysiuk. – Lviv, 296 s.* [in Ukrainian].
- Daiuk, Zh. Iu.* (2010). *Vplyv Kremenetskoho litseiu na kulturno-prosvitnyi tradytsii rehionu (persha polovyna XIX st.) // Visnyk Zhytomirskoho derzhavnoho universytetu. Pedahohichni nauky. Vyp. 54, S. 166–170.* [in Ukrainian].
- Danyliak, P. H.* (2009). *Tadeush Chatskyi ta yoho rol u rozvytku osvity na Pravoberezhnii Ukraini // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 2, S. 51–61.* [in Ukrainian].
- Dmytrenko, T.* (2015). *Zemlia Dubenska. Vichnyi poklyk istorii. Rivne, 414 s.* [in Ukrainian].
- Hofman-Piotrovska, E.* (2006). *Matematyka i matematyky v himnazii i litsei v Kremetsi // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 200–207.* [in Ukrainian].

<sup>65</sup> Литовський державний історичний архів, м. Вільнюс, ф. 721, оп. 1, спр. 308, арк. 164 зв.; ф. 721, оп. 1, спр. 360, арк. 197.

<sup>66</sup> *Маковський С.* Кременецькі джерела творчості Юліуша Словацького // *Волинські Афіни. 1805–1833: Зб. наук. праць... – С. 121–122; Kowalski F.* [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego... – S. 499.*

Iwanowski, E. (2004). Młodzieńcze lata moje. Rok 1825 [w Krzemieńcu] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. – Warszawa, S. 547–554. [in Polish].

Kaczowski, K. (2004). Krzemienieckie dzieło Tadeusza Czackiego // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego Warszawa, S. 484–496. [in Polish].

Karlina, O. (2006). Misto Kremenets u pershii tretyni XIX stolittia // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 11–22. [in Ukrainian].

Khodakovska, Ia. (2006). Volynska himnaziia ta volynskiy litsei u Kremetsi (1801–1833 rr.) // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 23–40. [in Ukrainian].

Kolesnyk, I. I. (2008). Intelktualne spivtovarystvo yak zasib lehitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy XIX stolittia // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. №1, S. 169–193 [in Ukrainian].

Kolesnyk, I. (2009). *Hohol. Merezhi kulturno-intelektualnykh komunikatsii*. Kyiv, 596 s. [in Ukrainian].

Kowski, F. (2004). [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. Warszawa, S. 498–520 [in Polish].

Kyrchiv, R. (2006). *Kremenets yak literaturno-mystetskyi osередok pershoi tretyny KhIKh st.* // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 75–87. [in Ukrainian].

Makovska, U. (2006). Mystetstvo v Kremetsi v pershii polovyni XIX stolittia // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 137–152 [in Ukrainian].

Makovskiy, St. (Ed.). (2004). Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego, Warszawa, 590 s. [in Polish].

Makovskiy, S. (2006). *Kremenetski dzherela tvorchosti Yuliusha Slovatskoho* // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 118–128 [in Ukrainian].

Pavlenko, V. V. (2012). Kremenetskyi litsei yak chynnyk osvithnoho rozvytku Volynskoho rehionu: istorychnyi analiz // Profesiino-pedahohichna osvita: osobystisno oriientovanyi pidkhid / za red. O. A. Dubaseniuk. Zhytomyr, S. 405–429. [in Ukrainian].

Posokhova, L. (2012). «Akademichne povsiakdennia» vykladachiv ta uchniv pravoslavnykh kolehiumiv Ukrainy KhVIII st. // Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh. T. 1: Praktyky, kazusy, devyatsii povsiakdennia / Vidpovidalnyi redaktor Viktor Horobets. Kyiv, S. 153–155. [in Ukrainian].

Pryshchepa, O. (2014). Osvitno-kulturne seredovyshche povitovykh mist i mistechok Pravobereznoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: teoretychnyi zriz problem // Rehionalna istoriia Ukrainy. Zb. nauk. statei. / Holovnyi redaktor V. Smolii; vidpovidalnyi redaktor Ia. Veremnych. Vyp. 8, S. 143–154. [in Ukrainian].

Shamaieva, K. (2006) Rol Volynskoho litseiu v khudozhno-estetychnii osviti // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 153–161[in Ukrainian].

Shmyt, A. (2012). Kremenetskyi litsei yak zrazok prosvitnytskoi modeli shkoly na terytorii Ukrainy u pershii polovyni XIX st. / Pereklad z polskoi Mykola Stronskyi. – Kremenets, 235 s. [in Ukrainian].

Sieriakov, S. (2012). Povsiakdenne zhyttia yezuitskykh shkil Ukrainy // Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh. T. 1: Praktyky, kazusy, deviatsii povsiakdennia / Vidpovidalniy redaktor Viktor Horobets. Kyiv, S. 99–140 [in Ukrainian].

Sobchuk, V. D. (2008). Kremenetskyi litsei // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 5: Kon–Kiu / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, S. 315–318. [in Ukrainian].

Solovei, O. (2006). Tadeush Chatskyi i yoho dityshche ochyma ukrainskoi Klio // Volynski Afiny. 1805–1833: Zb. nauk. prats; pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka. Ternopil, S. 263–270.

Yarmoshyk, I. I. (2009). Storinky istorii Kremenetskoi himnazii u vysvitlenni profesora Varshavskoho universytetu Teodora Vezhborskoho // *Intelihentsiia i vlada*. № 16, s. 265–275. [in Ukrainian].

Zasztowt, L. (1997). Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 456 s. [in Polish].